

Obr. 1 Chrám 1 během výzkumů (foto M. Bárta)

Usli. Na prahu říše boha Amona

Miroslav Bárta – Jan Turek

Motto: *Na poušti v rozpadlých kamenech
ve střepech džbánů, úlomcích soch
v prázdnotě po lidských osudech
neznámé písmo, ztracený sloh
srdce tu tluče a duše tu žije
pradávným mlčením poezie.*

Jaroslav Hutka, Agonda, březen 2015

Usli, malá víska ztracená v poušti uprostřed obrovské země Súdánu, leží zhruba 300 km severně od metropole Chartúmu. V roce 2008 neměl nikdo ani tušení, že to bude právě zde, kde začne česká expedice zkoumat dějiny starověkého Súdánu. Přitom právě rok 2008 byl pro objevení starověkého Usli rozhodující. Tehdy jsme přijeli do Súdánu s cílem nalézt vhodná místa, kde bychom mohli zkoumat historii nilských záplav za posledních několik tisíc let a zároveň se zabývat sídlištní archeologií. Po několika dnech cestování Súdánem padla naše volba na oblast 6. nilského kataraktu, na pohoří Sabaloka, a na Usli na 4. kataraktu. Co se týče sedimentologického záznamu historie Nilu, oblast Sabaloka se ukázala jako značně neperspektivní, ale skrývala podstatně jiný potenciál – podařilo se zde objevit množství stop minulých lidských aktivit sahajících až do období mezolitu. Vesnice Usli, nacházející se nedaleko slavného archeologického naleziště Džebel Barkal, se pak stala naší hlavní lokalitou, pokud jde o sídlištní archeologii.

Širší oblast Usli je jedním z několika míst, kudy doslova a do písmene procházely dějiny starověkého Súdánu. Asi 30 km vzdálená posvátná hora Džebel Barkal byla uctívána již v době Nové říše (barevná příloha xi). Někteří panovníci 18. dynastie, která si podmanila kermskou říši, zde nechali postavit chrámy v typickém egyptském slohu – s pylony a s velkými sloupovými nádvořími a svatyněmi –, které patřily bohu Amonovi. Nacházejí se tu pozůstatky chrámů Thutmose III. a existují nepřímé doklady, že zde stával i chrám či chrámy z doby Amenhotepa IV. Achnatona, protože bloky z nich (tzv. talatáty) se podařilo zdokumentovat jako znovu použitý stavební materiál v mladších stavbách. V 18. a 19. dynastiích ve stavebních aktivitách pokračovali Tutanchamon, Haremheb, Sethi I. i Ramesse II. Podstatou posvátnosti tohoto místa je zřejmě tvar části skalního masivu, který připomíná vztyčenou kobru s horoegyptskou bílou korunou na hlavě. Jedna ze svatyní při úpatí právě této části hory, zasvěcená bohyni Hathoře, totiž na jedné stěně zobrazuje horu a skálu ve tvaru kobry (obr. 2).

Hlavního rozmachu však oblast dosáhla v následujícím napatském a kušitském období. Tato doba rozkvětu začíná přibližně kolem roku 780 př. Kr., kdy zde núbijští vládci z ne příliš vzdáleného Kurru obnovují chrám egyptské boha Amona, nejprve z nepálených cihel, a pozdější vládce Pianchi proměňuje tento chrám v kamennou stavbu. Mnozí další panovníci zde nechávali stavět chrámy a své obytné paláce či upravovali již stojící stavby, a to především proto, že původně egyptské božstvo Amon se stalo hlavní oporou i jejich královské ideologie. Tento vývoj nepřerušil ani egyptský vpád v roce 593 př. Kr., ani římský nájezd v roce 24 př. Kr. Západně od hory se nachází další dominanta lokality, a to rozsáhlé královské pohřebiště s celkem 12 stojícími pyramidami (odhaduje se, že téměř neprozkoumané pohřebiště je mnohem větší), v nichž byli pohřbeni merojsí vládci (Kendall 2004).

Z této perspektivy je třeba hledět i na pozvolna se rozvíjející výzkumy v nedalekém Usli. Archeologická lokalita Usli se nachází přibližně 40 km na jihozápad od hlavního střediska súdánské Severní provincie Merowe.

Staronúbijský název Usli (Ousli, Osli) sice naznačuje dlouhou tradici osídlení místa, ale jeho doklady čekaly na své odkrytí až do doby zcela nedávné. Dnes archeologickou lokalitu protíná moderní asfaltová silnice a část z ní také pokrývá intravilán moderní vesnice. Proto také nedá mnoho práce nalézt zdobené pískovcové bloky pocházející ze starověkých památek, které byly znovu použity v moderních stavbách. Skoro všude v okolí vesnice se také nacházejí úlomky starověké keramiky.

V roce 2000 v Usli krátce pracoval polský tým projektu *Southern Dongola Reach Survey* vedený Bogdanem Żurawským z Polské akademie věd ve Varšavě (Żurawski 2000: 285–289; 2003: 383–386). Právě tato polská expedice poprvé identifikovala pozůstatky pískovcových stavebních článků a sloupů chrámu (Chrám 1) datovaného do egyptské Nové říše (asi 1543–1080 př. Kr.) a napatské doby (asi 780–300 př. Kr.). Bylo to východně od současného pohřebiště (Usli 1). Zmíněné datování bylo potvrzeno i naším odkryvem v letech 2009 a 2014. Mohylové pohřebiště z merojské (asi 300 př. Kr. – 350 po Kr.) a postmerojské (asi 350–550 po Kr.) doby identifikovali polští archeologové v místech plánované silnice spojující Gabolab a Merowe (Usli 2). Zde byly také povrchově dokumentovány sídlištní pahorky (tzv. *kómy*) datované do křesťanského období (asi 500–1500 po Kr.).

Żurawski uvažuje o tom, zda je možné ztotožnit Usli se starověkým Tare/Tele, místem, kde se nacházel chrám bohyně Bastety známý ze stél napatských panovníků Harsjófefa a Nastasena ze 4. století př. Kr. Každopádně na protějším břehu Nilu se nacházel kolosální chrám v Hudžér Qibli (Żurawski 2003: 26; Wicenciak 2005: 262).

Jak už bylo zmíněno ve zprávě z roku 2013 (Bárta *et al.* 2013a), obyvatelé Usli zde údajně našli bronzovou sošku bohyně, která by mohla být interpretována jako bohyně Bastet nebo Sachmet (Żurawski 2000: 285). Další nálezy z období Kermského (asi 2500–1500 př. Kr.), napatského, postmerojského a křesťanského zde byly objeveny polskou expedicí vedenou Michalem Bieniadem (Bieniada 2006).

Obr. 2 Detail znázornění posvátné hory s kobrou v kapli chrámu bohyně Hathory, Džebel Barkal (foto L. Rytíř)

Během dnes již pěti výzkumných sezón, které v lokalitě zatím uskutečnil Český egyptologický ústav ve spolupráci s Národní korporací pro památky a muzea Súdánu (NCAM) v listopadu 2009, únoru 2010, únoru 2013, listopadu 2014 a únoru a březnu 2015 byly prováděny tyto hlavní práce:

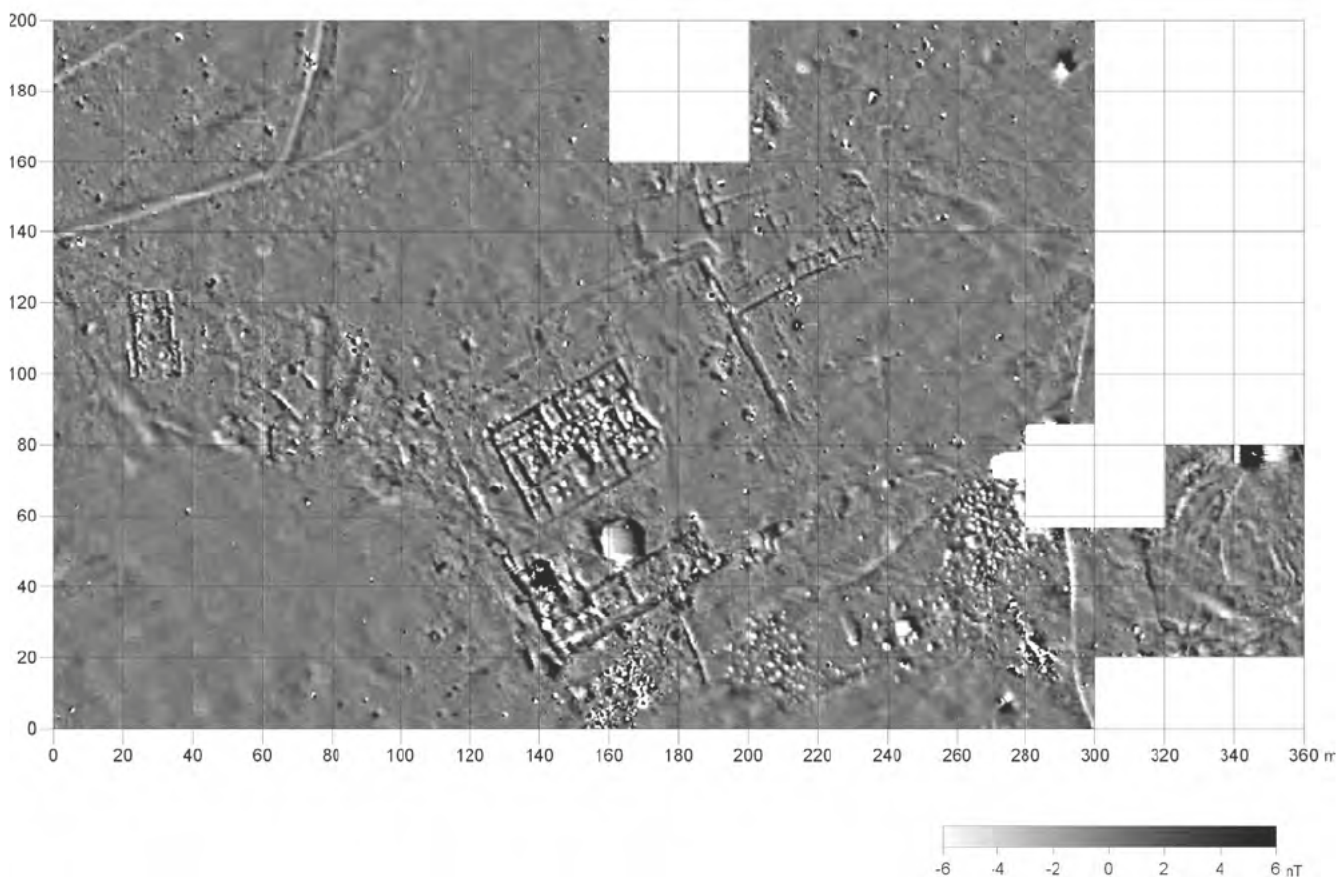
- 1) prvotní povrchový průzkum v současném intravilánu Usli a v jeho okolí, kde bylo zjištěno několik míst s doklady osídlení v období od nejstarší fáze kermské kultury (tzv. časná Kerma, 2. pol. 3. tis. př. Kr.) do Postme-rojského období (Bárta *et al.* 2009),
- 2) v roce 2009 – dokumentace a archeologický výzkum v prostoru pískovcového chrámu (Chrám 1) a jeho okolí (Bárta *et al.* 2009; Brůna 2009),
- 3) 2010 – odběr vzorků z tzv. nášlapových vrstev zjištěných na podlaze Chrámu 1 (Suková – Lisá 2010),
- 4) 2013 – geofyzikální průzkum lokality, který měl na starosti polský tým pod vedením T. Herbicha,
- 5) archeologický výzkum v prostoru pískovcového Chrámu 1 (podzim 2014),
- 6) archeologický výzkum v prostoru palácového okrsku zahrnující i Chrám 3 a kruhovou strukturu v jeho bezprostředním okolí (jaro 2015),
- 7) paleoekologický a geologický výzkum lokality a blízkého okolí zaměřený na rekonstrukci původního přírodního prostředí a dynamiky pohybu Nilu v minulosti (viz Lisá *et al.* v tomto čísle).

Geofyzikální průzkum

O výsledcích geofyzikálního průzkumu jsme referovali již dříve (Bárta *et al.* 2013a), proto se zde omezíme jen na jejich stručné shrnutí. V únoru 2013 byl uskutečněn geofyzikální průzkum (Robert S. Ryndziewicz a Dawid W. Swiech zde měřili a následně vyhodnotili data z plochy přes 6 ha, viz obr. 3) centrální části lokality (Usli 1).¹ Cílem této prospekce bylo rekognoskovat podpovrchové struktury, zjistit jejich půdorysy, orientaci a rozsah. Paradoxně, na povrchu nejlépe viditelná struktura Chrámu 1 nebyla magnetometrickým průzkumem zaznamenána prakticky vůbec. Je to dáno jeho výhradně pískovcovou konstrukcí, která se svým magnetismem prakticky neliší od písku ve svém okolí. Průzkum ale velmi pregnantně vykreslil rozsáhlou komplexní aglomeraci staveb na sever/severovýchod od Chrámu 1, z nichž nejrozsáhlejší je velká obdélná stavba paláce (asi 30 × 40 m) a k ní přiléhající budova Chrámu 3 a velké kruhové struktury. Právě tento palácový komplex je do budoucna velmi slibným cílem výzkumu, protože by měl umožnit sledovat způsob stavby a využití dosti ojedinělého typu sídlištní struktury tehdejší elitou společnosti. Na odkryv struktur v jejím okolí jsme se zaměřili v dosud poslední sezóně na jaře 2015. Rovněž byl identifikován menší (asi 10 × 20 m) cihlový chrám (Chrám 2), který se nachází západně od Chrámu 1. Již výsledky tohoto průzkumu jasně ukázaly, že v případě Usli máme co do

USLI, spring 2013

Magnetic survey taken by Dawid Swiech and Robert Ryndziewicz

Obr. 3 Celkový pohled na mapu geofyzikálních měření z roku 2013 (Ryndziewicz – Swiech)

Obr. 4 Jedna z mešit v Usli, v jejímž okolí se nacházejí pískovcové bloky z původních starověkých chrámů (foto M. Bárta)

činění s poměrně velkým a mnohvrstevným osídlením s několika funkčně rozrůzněnými druhy staveb (obr. 4).

Archeologický průzkum

Nezbytnou etapou předcházející vlastnímu archeologickému výzkumu byl rovněž povrchový průzkum širšího zázemí lokality. V současném intravilánu Usli byly dosud evidovány tři starověké studny obezděné pískovcovými bloky. Další fragmenty pískovcových bloků z blíže neidentifikovaných starověkých staveb byly nalezeny v těsné blízkosti mešity. Přinejmenším na jednom z nich byly zachovány stopy původní výzdoby (obr. 5). Východně od dnešní vesnice byly objeveny pozůstatky dalších pískovcových bloků a na povrchu rozptýlené zlomky merojské a postmerojské keramiky. Největší moderní hřbitov v Usli je zjevně založen na místě staršího pohřebiště. Tomu nasvědčují mohyly obložené kusy pískovce a hroby s nadzemními pískovcovými konstrukcemi více méně kruhových nebo oválných půdorysů. Jihovýchodně od moderního hřbitova byl identifikován starověký lom na pí-

skovec, z něhož s největší pravděpodobností pocházejí i stavební bloky zkoumaného Chrámu 1 (obr. 1).

Již zmíněný pískovcový Chrám 1 jsme podrobili plošnému odkryvu v celkem deseti čtvercích o rozměrech 10×10 či 5×5 m (s kontrolními profily mezi sondážními čtverci). Tento výzkum odkryl pozůstatky rozsáhle poškozené chrámové architektury. Chrám byl tvořen třemi oddělenými částmi. Jeho dlouhá osa směřovala od severozápadu k jihovýchodu, tedy příčně ke zdejšímu toku Nilu. Podlaha chrámu byla vydlážděna plochými pískovcovými bloky. V jednom místě (mezi sondami 1 a 2) obsahovala dlažba druhotně použitý buben sloupu o průměru 80 cm, který by mohl pocházet ze starší monumentální stavby předcházející Chrámu 1 (srov. Spence *et al.* 2009: 39, plate 2). Pozůstatky bílého nátěru na povrchu mnoha podlahových bloků naznačují, že podlaha byla původně omítnuta, nebo alespoň natřena. Po svém zániku byl chrám skoro beze zbytku rozebrán – jeho zdivo se dochovalo jen do výšky podlahy a v některých místech zůstaly jen masivní základové bloky indikující založení stěn. Stěny chrámu byly bezesporu opatřeny reliéfní výzdobou

Obr. 5 Chrám 1, objev napatské sochy panovníka *in situ* (foto M. Bárta)

Obr. 6 Chrám 1, sonda 9 s bázemi sloupů a čtyřmi pískovcovými nádržemi zapuštěnými v dlažbě podlahy (foto J. Turek)

Obr. 7a Chrám 1, sonda 9, detail nádrže zapuštěné v pískovcové podlaze (foto J. Turek)

a hieroglyfickými nápisy, z nichž se však dochovaly jen drobné zlomky.

Navzdory tomu, že dosud byla prozkoumána jen malá část chrámu, je z výzkumu patrné, že uspořádání chrámu odpovídá rozvržení obvyklému pro staroegyptské chrámy Nové říše. Na základě plošného odkryvu lze rekonstruovat celkovou délku Chrámu 1 na nejméně 40 m, jeho šířka činila přibližně 17,50 m. Chrám byl orientován jihovýchodně (přední, vstupní část) severozápadním směrem (zadní část). Vstup tedy směřoval k Nilu, stejně jako tomu bylo v případě malého cihlového Chrámu 2, zjištěného dále na severozápad od Chrámu 1 geofyzikálním průzkumem, jenž byl proveden v roce 2013. Zásadní roli tedy hrála místní topografie a ne astronomická orientace.

Pískovcový Chrám 1 sestával ze vstupního pylonu, z nejméně jednoho sloupového dvora se čtyřmi sloupy

podél kratší stěny a šesti sloupy podél delší osy chrámu. Nalezeny byly masivní pískovcové bloky, které tvoří základy stavby v místech kaplí v severní části chrámu. Zde byla rovněž koncová část stavby s antropogenními vrstvami. Na opačném konci chrámu byly pravděpodobně zachyceny základy dnes již druhotně odtěženého pylonu. V této části chrámu byla odkryta intaktně dochovaná dlážděná podlaha interiéru včetně bází tří sloupů a čtyř pískovcových nádrží, tři kruhové a jedna čtvercová (obr. 5–7). Tyto relikty pravděpodobně souvisejí s rituálními úkony, jež byly vykonávány blíže vstupní části chrámu. Kromě keramiky a přírodních vzorků bylo objeveno více stavebních článků s nečitelnými zlomky hieroglyfických nápisů, včetně okraje pravděpodobně panovnické kartuše. Četné zlomky zlaté fólie, které se našly soustředěné ve střední části chrámu, nasvědčují někdejší přítomnosti

Obr. 7b Chrám 1, sonda 9, nahrubo opracovaná báze nádrže po částečném sejmutí dlažby (foto J. Turek)

Obr. 8 Chrám 1, čtverec 9, podlaha dlážděná pískovcovými bloky s bázemi sloupů a destrukcí pískovcového zdiva (foto J. Turek)

artefaktů zdobených zlatým plátováním. Konkrétně se nálezy koncentrovaly v sondě 8 a souvisely snad se zlatým plátováním nábytku či dřevěné sochy.

Více než polovina základů sloupů chrámu byla odkryta *in situ*. Dále zde byl pronaos členěný čtyřmi sloupy. Odtud se vstupovalo do tří svatyní nebo snad jedné trojčlenné svatyně v zadní části chrámu. Bohužel značná fragmentárnost nálezů a velká míra poškození stavby neumožňují bližší určení doby vzniku chrámu. Skutečnost, že stavba byla významná, naznačuje nálezy spodní části královské sochy, která zde byla objevena v roce 2009, ale také zmíněná přítomnost fragmentů zlaté fólie.

V tuto chvíli je možno konstatovat, že Chrám 1 pochází z období Nové říše až napatského období. Jedním z nejdůležitějších nálezů v Chrámě 1 byla spodní část granodioritové sochy panovníka.² Fragment sochy v téměř životní

velikosti byl umístěn na vydlážděné podlaze chrámu, v sondě 1 (obr. 6 a 8). Socha byla na podlaze postavena přední stranou k jihovýchodu, není však ani zdaleka jisté, zda to je její primární umístění. Ze sochy se dochovala jen báze se zaoblenou přední částí a nohy krácejícího panovníka (rozměry fragmentu: 60 × 32 × 18 cm). Na zádovém pilíři sochy byl vytesán hieroglyfický nápis: „...p mrj-R“, „...p, milovaný (bohem) Reem“. Tato socha, byť značně poničená, podporuje datování pískovcového chrámu do napatské doby. Pro toto zařazení hovoří zejména to, že jde o sochu stojící a že pod nohama panovníka není vyobrazení devíti luků, symbolu tradičních nepřátel Egypta (Onderka 2014). Takové „ideologické sdělení“ by odpovídalo zhotovení sochy v době Nové říše, kdy zde vládli egyptští panovníci. Pro datování chrámu do napatského období dále svědčí poměrně ojedinělý nálezy ovoidní hrubé mísy,

Obr. 9 Chrám 3, sonda 3 se severní stěnou chrámu, s interiérovou dlažbou v jihovýchodním rohu a s dlažbou nádvoří vně chrámu (foto J. Turek)

resp. jejího fragmentu, s plastikou krokodýla na okraji (paralela k ní je známa z napatského období např. z lokality Kawa; Welsby 2004: 155, Fig. 139). Část keramiky odkryté v roce 2014 však může být datována i do období Nové říše. Je třeba mít na paměti, že zde hovoříme především o artefaktech nalezených v troskách chrámu. Chrám sám o sobě však mohl být i staršího založení (Nová říše) a nález báze sochy a napatské keramiky může souviset s kontinuitou jeho užívání. V tomto bodě výzkumu je možné předchozí diskusi uzavřít konstatováním, že chrám architektonicky vykazuje rysy typické pro novoříšskou architekturu, část nálezů však odpovídá datování do napatské doby. Je tak možné předpokládat, že chrám byl využíván delší dobu.

Zatím poslední archeologická expedice proběhla během února a března roku 2015. V jejím rámci probíhaly nejen archeologické výzkumy oblasti palácového okrsku, ale i geomorfologické a paleoekologické analýzy lokality a jejího okolí (viz Lisá *et al.* v tomto čísle). Archeologické aktivity se soustředily na oblast Chrámu 3, paláce a rozsáhlé kruhové struktury (studny?) o průměru 11 m (maximální zjištěná hloubka geologickým vrtákem dosahovala téměř 3 m, aniž by bylo dosaženo dna).

Jarní výzkumná sezóna roku 2015 v Usli přinesla pozoruhodné objevy. Pozornost byla věnována zejména objasnění stratigrafického vztahu Chrámu 3 k velké kruhové struktuře a potvrzení předpokladu, že pochází ze stejné doby jako hlavní budova „paláce“. Interpretace funkce Chrámu 3 nebyla jasná, ale v našich předběžných úvahách jsme předpokládali, že může jít o budovu vytvářející jakési zázemí pro hlavní „palác“.

Vzhledem k rozměrům (šířka 10 m, délka kolem 30 m), pískovcovým bázím sloupů a dokonalé pískovcové dlažbě podlahy interiéru lze předpokládat, že se jednalo o stavbu s vyšším statusem. Objev nástěnných maleb vytváří mimořádný kontext, který pravděpodobně souvisí s náboženskou funkcí budovy. Tuto strukturu interpretujeme jako Chrám 3, náležející k hlavní budově „paláce“. Původně zřejmě pokrývaly povrch stěn v celém interiéru a možná

také povrch dřevěných nebo cihlových sloupů. Bohužel velmi vysoký stupeň eroze nám brání v bližší rekonstrukci vnitřní struktury stavby. V sondě 2 byl zaznamenán výrazný rozdíl ve stylu podlahové dlažby (obr. 10). V severozápadním rohu sondy byla odkryta podlaha z elegantních, hladkých a dlouhých obdélných bloků, velmi souměrně kladených, zatímco v jihovýchodním rohu a kolem sloupu 1 byly menší bloky kladeny spíše v obloucích kolem sloupu a silně překryty vrstvou vápenné omítky (nátěru). To může být důkazem dvou fází kladení podlahové krytiny, případně vnitřního členění interiéru nějakou příčkou, jejíž stopy jsou vzhledem k silné erozi v současné době nerozpoznatelné. Podlaha byla později utěsněna až 5 mm silnou vrstvou vápenné omítky, jež pokrývala všechny bloky včetně mezer mezi nimi. Objevily se rovněž indicie, že toto vybělení podlahy proběhlo až po dokončení výzdoby stěn: viditelné kapky barvy (žluté a červené) nasáklé do pískovcové podlahy byly v některých místech překryté bílým omítnutím.

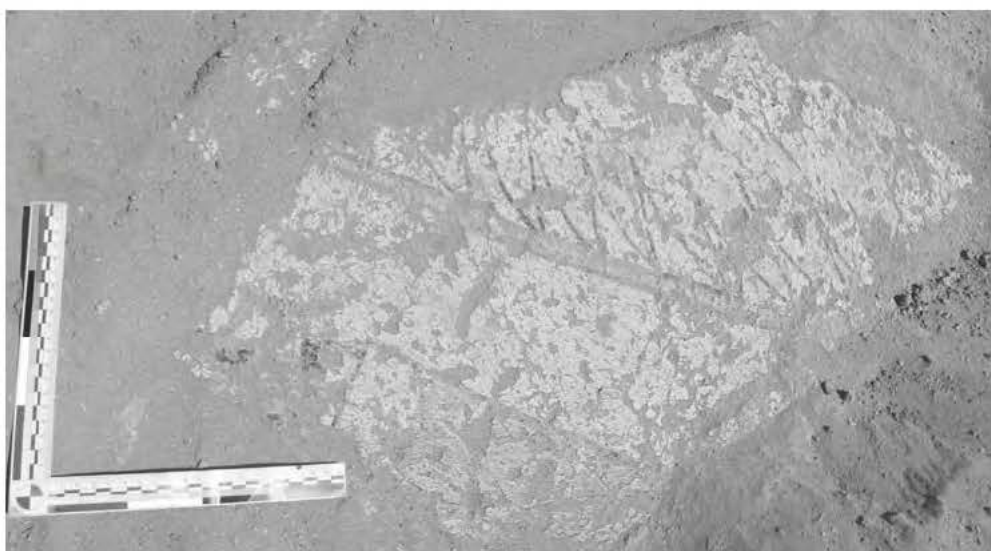
Zatím jsou k dispozici jen omezené důkazy o druhotném využití budovy Chrámu 3. Za jeden z nich může být považováno zarovnání negativu (jámy) po bázi sloupu v dlažbě podlahy v sondě 1. Pískovcová báze (o průměru 90 cm) byla vyzvednuta a vlečena po dlažbě podlahy tak, že zanechala výrazné škrábance v podlahových blocích. Došlo k tomu v době, kdy budova ještě celá stála a malby byly stále na stěnách v původní svislé poloze. Je pravděpodobné, že báze sloupu byla odstraněna ze svého původního umístění a posunuta jinam, nejspíše jihovýchodním směrem k (dosud neodkrytému) vstupu. Jáma po vyzvednuté bázi sloupu byla následně zaplněna a zadlážděna nepálenými cihlami do úrovně okolní pískovcové podlahy. Bílá omítky, která pokrývala pískovcové bloky, ale na povrchu těchto cihel zaznamenaná nebyla, což naznačuje, že nátěr souvisel s primárním využíváním interiéru se sloupy ještě stále stojícími. Je tedy možné, že budova chrámu byla ještě po nějakou dobu užívána i po jejím částečném zániku, tedy po odstranění zmíněného sloupu. Teprve poté došlo k opadání maleb ze stále ještě stojících stěn. Pozo-

Obr. 10 Chrám 3, sonda 2 po vyzvednutí nástěnných maleb. Podlaha ve východní části sondy se skládá z menších pískovcových bloků pokrytých nátěrem bílé maltové omítky. Podlaha západně od bází sloupů se skládá z dlouhých obdélných bloků (foto P. Berounský)

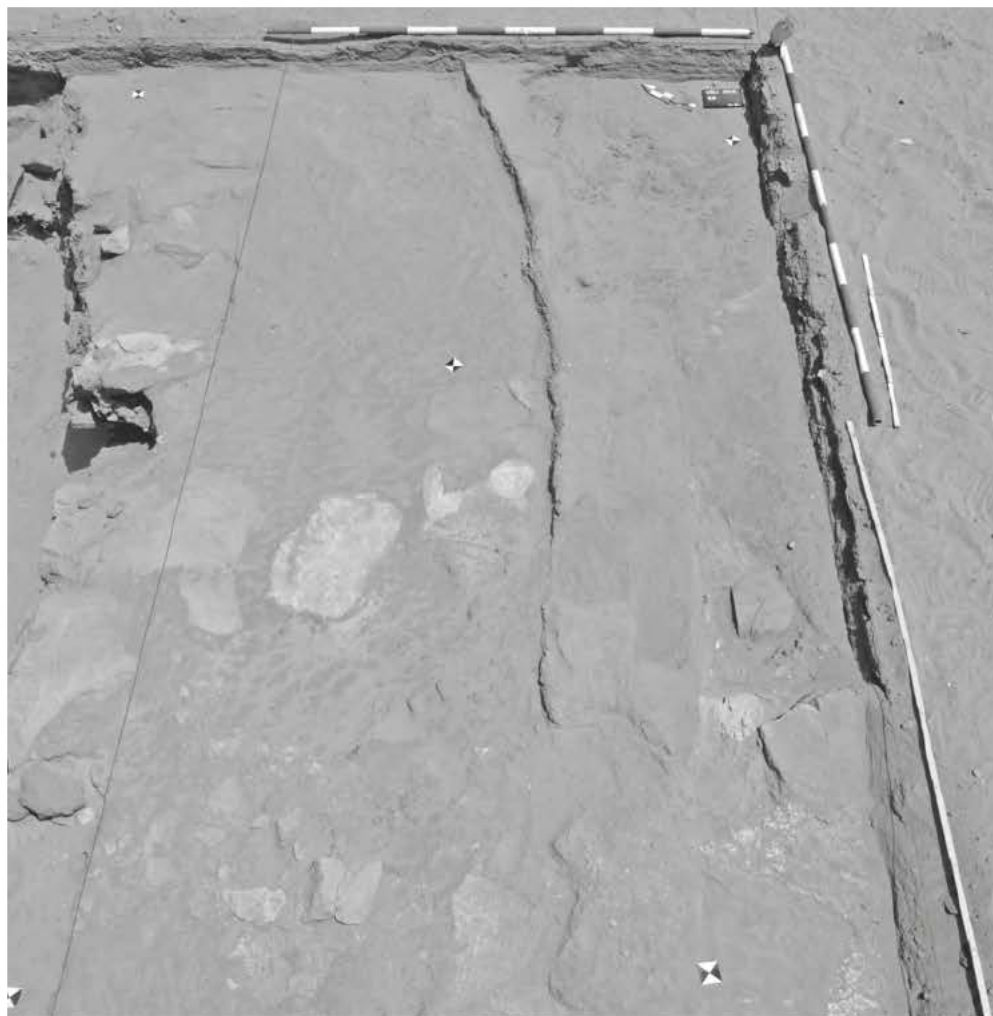

Obr. 11 Při konzervování nástěnných maleb v Chrámu 3 pomáhaly praktikantky ze súdánské památkové správy (foto J. Turek)

Obr. 12 Chrám 3, sonda 2, detail jednoho z fragmentů nástěnných maleb (foto J. Turek)

Obr. 13 Chrám 3, sonda 8, povrch okraje kruhové struktury narušující stěnu chrámu a dlažbu nádvoří (foto P. Berounský)

Obr. 14 Chrám 3, žákyně místní školy nad archeologickými sondami. Osvěta je účinnou prevencí při památkové ochraně lokality (foto J. Turek)

ruhodné je, že většina objevených maleb byla deponována lícem vzhůru, jako by se na tenkém hliněném nosiči ze stěny svezla (obr. 11 a 12).

Předpoklad, že Chrám 3 a budova hlavního „paláce“ vedle sebe vznikly ve stejné době, je založen na shodné orientaci obou staveb a na existenci vnější dlažby, kterou předběžně považujeme za dlážděné nádvoří. Tato dlažba byla zachycena v sondách 3, 4 a 11. V sondě 3 se jasně projevilo, že dlažba nádvoří a Chrám 3 existovaly současně. Je zde dobře patrná linie lemu dlažby vytvořeného za použití menších bloků, jež vyplňují mezery mezi velkými bloky a vnějším lícem severní stěny Chrám 3. Tato dlažba je velmi odlišná od dlažby v interiéru budovy. Skládá se z bloků různých velikostí, tvarů a různých typů pískovce, některé z nich jsou spíše nekvalitní a značně erodované. Navzdory tomu, že dlažba „nádvoří“ mizí v severozápadním rohu sondy 4, byla opět zjištěna v sondě 11. Tam je dlažba obdobným způsobem připojena k vnější líci jižní stěny hlavní budovy „paláce“. Rozsah „nádvoří“ dlažby se zdá být viditelný i v rámci geofyzikálního průzkumu a pravděpodobně pokrývá téměř celý prostor mezi Chrámem 3 a hlavní „palácovou“ budovou.

Oblast mezi těmito dvěma budovami byla později porušena výstavbou velké kruhové struktury. Sonda 8 přinesla příležitost prozkoumat horizontální stratigrafii Chrám 3 a kruhové stavby. Kruhová struktura se jasně později zařadila do stěny Chrám 3 (obr. 13). Také textura a zbarvení cihel použitých na stavbu těchto dvou struktur jsou odlišné. Bohužel jediná příležitost, jak zjistit absolutní chronologii budov, závisí na radiokarbonovém datování uhlíků získaných z cihel obou staveb. Jelikož je kruhová struktura zaříznuta jen nepatrně do zdi Chrám 3, může být dokonce možné, že tato budova ještě stála (ve fázi jejího primárního, nebo sekundárního použití?) v době, kdy byla postavena kruhová struktura. V sondě 8 byla rovněž dokumentována další, velmi jemná a lehká stěna, založená na erodovaném vrcholu obou struktur. Ta však byla postavena až mnohem později, v době, kdy byly obě předchozí stavby již v troskách a z větší části srovnány téměř na úroveň dnešního povrchu. Je proto dobře možné, že tato poslední nástavba byla postavena až v průběhu novověku či současnosti. Funkční interpretace velké kruhové stavby (11 m v průměru) není zcela jasná, ale náš předběžný předpoklad, že by mohlo jít o velkou studnu, je za současného stavu poznání lokality asi nejpravděpodobnějším vysvětlením. Odkrytí vnitřní části kruhové struktury v sondě 8 naznačuje, že struktura je velmi hluboká, protože sonda a následný pedologický vrt dosáhly maximálně 2,50 m téměř čistého písku. Vnější okružní na okraji kruhové struktury se skládá ze dvou linií naplocho kladených cihel a následně erodovaných bílých pískovcových bloků, se zbytky dalších nepálených cihel vytváří jakousi galerii (sestupný ochoz) nad hlavní šachtou. Při znalosti způsobu výstavby dnešních velkých studní v této oblasti lze konstatovat, že tento ochoz sloužil k sestupování do středu šachty. Ačkoli nemáme žádné důkazy pro takové tvrzení, je vzhledem k lokaci kruhové struktury mezi oběma budovami (hlavním „palácem“ a Chrámem 3) možné, že mohly existovat alespoň částečně ve stejné době a že zde mohla původně být menší studna (?) uprostřed nádvoří mezi dvěma budovami. Ta mohla být

později rozšířena/erodována a po stranách zpevněna, zasahující tak do konstrukce stěny Chrám 3.

Další důležitý objev byl zaznamenán v sondě 6, kde byla odkryta severovýchodní vnější stěna Chrám 3. Je to velmi přesvědčivý příklad, jak značně eroze působila v této části lokality. Veškeré pozůstatky nejzazší části Chrám 3 zde sestávaly ze zdi s vnitřním nátěrem a z pískovcové dlažby podlahy. Dlažba a dvě úrovně hliněných cihel bylo vše, co se v erodovaném terénu bezprostředně pod současným povrchem dochovalo. Další stěna z velkých hliněných cihel byla odkryta jen pár metrů východně od průčelí. Podle geofyzikálního záznamu a stratigrafických pozorování může tato stěna být zatím jediným dokladem konstrukce časově předcházející Chrám 3. Lze jen doufat, že radiokarbonové datování uhlíků z těchto cihel nám napomůže tuto stavbu datovat. Definitivní chronologické úvahy bude možné upřesnit po srovnání relevantních radiokarbonových dat s analýzou nečetných nálezů keramiky a stylistického zkoumání nástěnných maleb.

Závěr

Geofyzikální průzkum a další metody uplatněné při výzkumu archeologické koncese v Usli během dosavadních pěti sezón odhalily historicko-archeologický potenciál zkoumané lokality, která je neobyčejně bohatá na památky mnoha historických období a z rozmanitých oblastí materiální kultury. Na základě různých typů dosud shromážděné dokumentace lze předvídat, že budoucí výzkum bezesporu přinese další důležité poznatky, které mohou rozšířit poznání společenského, kulturního a politického vývoje v průběhu hlavních období minulosti Súdánu. Navzdory předběžné povaze dosavadních zjištění se zdá pravděpodobné, že historie osídlení této lokality sahá již do doby Nové říše a souvisle pokračuje v následujících historických obdobích.

Poznámky:

- ¹ Geofyzikální výzkum v roce 2013 byl realizován díky finančnímu daru firmy Pharmedex.
- ² Další fragment sochy z granodioritu byl v prostoru chrámu údajně nalezen před rokem 2010 během krátké návštěvy této lokality skupinou inspektorů z Národní korporace pro památky a muzea Súdánu (Mahmúd Sulejman, osobní sdělení, 2010).
- ³ V původním článku z roku 2013 jsme předpokládali, že by mohlo jít o sochu panovníka z doby Nové říše (Bárta *et al.* 2013b: 67).

Literatura:

- Bárta, Miroslav: 2014 „Usli“, in: Onderka, Pavel – Vrtal, Vlastimil *et al.* *Nubie. Země na křižovatce kultur / Nubia. A Land on the Crossroads of Cultures. Wad Ben Naga 2014*, Praha: Národní muzeum, s. 104–105.
- Bárta, Miroslav – Bareš, Ladislav – Brůna, Vladimír – Hegrlík, Ludvík – Kosinová, Alexandra – Melzer, Jiří – Suková, Lenka: 2009 „Preliminary report on the excavation at Usli, North Sudan (November 10–24, 2009)“, <http://sudan.geolab.cz/2009/files/Preliminary%20report%20on%20the%20excavation%20at%20Usli.pdf>.
- Bárta, Miroslav – Suková, Lenka – Brůna Vladimír: 2013a „The latest explorations at Usli, Northern Province“, *Sudan & Nubia* 17, s. 66–69.
- 2013b „Nejnovější výzkumy na lokalitě Usli v severním Súdánu“, *Pražské egyptologické studie* 11, s. 12–17.

- Bieniada, M. E.: 2006 „Archaeological reconnaissance in the Nuba Mountains and in Merowe – Debba region, winter 2005/2006“, <http://www.archeologia.bieniada.pl/excavations/sudan%20english%20version.html>.
- Brůna, Vladimír: 2009 „Archeologická mapa lokality Usli, Sudan“, http://sudan.geolab.cz/2009/files/archeologicka_mapa_usli_report.pdf.
- Edwards, David N.: 2004 *The Nubian Past. An Archaeology of the Sudan*, London: Routledge.
- Kendall, Timothy: 2004 „Jebel Barkal“, in: Welsby, Derek A. – Anderson, Julie R. (eds.). *Sudan. Ancient treasures. An exhibition of recent discoveries from the Sudan National Museum*, London: The British Museum Press, s. 158–164.
- Onderka, Pavel: 2014 „Spodní část královské sochy / Bottom part of a royal statue“, in: Onderka, Pavel – Vrtal, Vlastimil *et al.* *Nubie. Země na křižovatce kultur / Nubia. A Land on the Crossroads of Cultures. Wad Ben Naga 2014*, Praha: Národní muzeum, s. 103.
- Spence, Kate – Rose, Pamela J. – Bunbury, Judith – Clapham, Alan – Collet, Pieter – Smith, Graham – Soderberg, Nicholas: 2009 „Fieldwork at Sesebi, 2009“, *Sudan & Nubia* 13, s. 38–46.
- Suková, Lenka – Lisá, Lenka: 2010 „Geoarcheologický výzkum v Usli a studium skalního umění a krajiny v širším okolí Abú Hámidu“, Dulíková, Veronika – Jirásková, Lucie – Mynářová, Jana (eds.). *Pražské egyptologické studie 7*, Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Český egyptologický ústav, s. 15–18.
- Welsby, Derek A.: 2004 „Kawa“, in: Welsby, Derek A. – Anderson, Julie R. (eds.). *Sudan. Ancient treasures. An exhibition of recent discoveries from the Sudan National Museum*, London: The British Museum Press, s. 148–157.
- Wicienciak, Ursula: 2005 „Centres of the Amun Cult between the Third and Fourth Nile Cataracts and the Coronation Journey of the Kushite Rulers“, *Gdańsk Archaeological Museum African Reports* 3, s. 251–264.
- Żurawski, Bogdan: 2000 „Dongola Reach. The Southern Dongola Reach Survey report on Fieldwork in 2000“, *Polish Archaeology in Mediterranean XII (Reports 2000)*, s. 281–290.
- Żurawski, Bogdan *et al.*: 2003 *Survey and excavations between Old Dongola and Ez-Zuma. Southern Dongola Reach of the Nile from prehistory to 1820 AD based on the fieldwork conducted in 1997–2003 by the Polish Archaeological Joint Expedition to the Middle Nile*, Varsovie: Editions NERITON [Nubia II. Southern Dongola Reach Survey 1].

Abstract:

Usli. A Site on the threshold of Amun's empire

The Czech Institute of Egyptology exploration of the archaeological site at Usli came to its fifth season. The site is becoming an important stone in the overall mosaic of the ancient history of the Sudan. The seasons 2014 and 2015 focused on the New Kingdom Temple No. 1 and on the Kushite Palatial Complex including Temple No. 3 and a large circular structure discovered by the 2013 geophysical survey.

The overall length of Temple No. 1 was at the minimum of 40 metres, with its width equating to at least 17.50 metres. The temple was oriented from south-east (front part, entrance) to north-west (rear part), i.e. with the entrance away from the Nile just as in the case of the small brick temple detected further north-west of Temple No. 1. The Sandstone Temple consisted of (at least) one

columned court featuring four columns along the shorter and six along the longer walls; of the excavated column bases, more than one half was uncovered *in situ*. Further, there was a pronaos featuring four columns. This gave way to three sanctuaries (or a triple sanctuary) located at the very rear side of the structure. The 2014 field campaign confirmed the poor state of preservation of this monument. In general, the above-ground part of the structure has been entirely eroded and quarried away; the small fragments bearing remains of the original decoration are unfortunately insufficient to study the original decoration motives or to ascertain which deities were actually worshipped in the temple's sanctuaries. The fact that the structure was of high importance is indicated by the 2009 discovery of a royal statue (Bárta *et al.* 2013a) and by the presence of numerous fragments of gold foil discovered in 2014.

Some important data were acquired from the 2015 spring campaign at Usli. First, considering the large right-angled structure located to the south of the main “palace” building. Its size, sandstone column bases and perfect layout of the sandstone pavement suggest it was a building of a higher status. The discovery of wall paintings creates an extraordinary context that is probably connected to a religious function of the building. The current hypothesis is that this structure might have been a temple servicing the main “palace”. Paintings were originally covering the whole interior surface of the walls of this structure designated as Temple No. 3.

The presumption of contemporaneity between Temple No. 3 and the main “palace” building seems to be supported by the existence of an outside pavement that we tentatively interpret as a paved courtyard. The “courtyard” pavement covers almost the whole area between Temple No. 3 and the main “palace” building. The area between these two buildings was later cut by a large circular structure. The circular structure is clearly cutting into the wall of Temple No. 3. The possible functional interpretation of the large circular feature (11 meters in diameter) is that it was a large well.

Final chronological consideration will be possible after the comparison of relevant radiocarbon dates and evidence of scarce finds of pottery (Napatan, Meroitic ceramics) and stylistic examination of wall paintings.

Sudan – Usli – archaeology – Fourth Nile Cataract – Amun – temple – palace

Súdán – Usli – archeologie – 4. nilský katarakt – Amon – chrám – palác

Miroslav Bárta (miroslav.barta@ff.cuni.cz)

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova v Praze

Jan Turek (jan.turek@ff.cuni.cz)

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova v Praze